

Історія

УДК 82.02(4)"17"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20655124>**Література європейського Просвітництва****Лариса Шваб,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>

Прийнято: 15.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація. Мета. Написання статті має наукову й дидактичну мету: огляд просвітницької літератури з опертям на різножанрові твори європейської літератури; вироблення концептуальної лінії викладання історії культури, зокрема історії літератури, студентам вищих навчальних закладів. **Методи.** Оглядовий характер статті забезпечили логічний і системний виклад основного матеріалу. Художній текст розглянуто як історичне джерело вивчення світоглядних орієнтирів європейського суспільства XVIII ст. і проєкцій його розвитку, вироблених інтелектуальними зусиллями філософів, енциклопедистів, літераторів тощо. **Результати.** Виявлено мислинневі пріоритети специфічного історичного періоду, названого його ідеологами «Просвітництво»: визнання за людиною різного походження природної розумності та потреби в освіченості; виявлення ознак деградації суспільного ладу й висунення ідей ліберального урядування; різножанровість і включення філософії у художній твір як вклад просвітників у майбутнє оздоровленого суспільства. **Висновки.** Просвітництво – це історична епоха,

яка визначала хід історичного розвитку в більшості європейських країн у XVIII ст., хоча й не була єдиною ідейно-естетичною платформою в культурі. Найбільш впливовою течією в культурі Нового часу стало французьке Просвітництво. Просвітництво, як назва нової ідеології, походить із християнської традиції. Як це часто буває в секулярній культурі, образ світла був докорінно змінений. Ішлося про просвітлення людини світлом розуму, який присутній у світобудові і в людині, зокрема. Як і свого часу гуманізм Відродження, Просвітництво не було лише літературним напрямом, а філософською, соціальною і етичною платформою, яка відобразилася в мистецтві та літературі. Європейські літератури характеризуються: спільністю ідейних устремлінь, прихильністю до мистецтва, що перетворює світ; інтенсивністю естетичної думки; жанровою різноплановістю – від есею, мемуарів, епістолярії до роману, ціною ліризму (поезії); образним творенням нового типу героя – праобразу трибуна французького Конвенту; подоланістю роздробленості літератур та зацікавленістю літературами сусідніх народів тощо.

Ключові слова. Просвітництво, просвітницька ментальність, просвітницька література, література як історичне джерело.

Literature of the European Enlightenment

Larysa Shvab,

Ph.D. in History, Associate Professor, Lutsk, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>

Abstract. Purpose. *The article pursues both scholarly and didactic aims: to provide an overview of Enlightenment literature drawing on works of various genres from European literary tradition, and to develop a conceptual framework for teaching the history of culture – particularly the history of literature – to university*

students. **Methods.** The survey nature of the article is supported by a logical and systematic presentation of the core material. Literary texts are examined as historical sources for studying the worldview orientations of European society in the 18th century, as well as the projections of its development shaped by the intellectual efforts of philosophers, encyclopaedists, writers, and others. **Results.** The study identifies the intellectual priorities of a distinctive historical period termed “the Enlightenment” by its own ideologists: the recognition of natural rationality and the need for education in people of all backgrounds; the identification of signs of social degradation and the advancement of ideas of liberal governance; generic diversity and the incorporation of philosophy into literary works as the Enlighteners’ contribution to a future reformed society. **Conclusions.** The Enlightenment was a historical epoch that defined the course of historical development in most European countries during the 18th century, although it did not constitute the sole ideological and aesthetic platform in culture. The French Enlightenment became the most influential movement in the culture of the modern era. As a label for a new ideology, the Enlightenment draws on Christian tradition. As it is often the case in secular culture, the image of light underwent a fundamental transformation – it came to signify the illumination of humanity by the light of reason, present both in the universe and in the individual. Like Renaissance humanism, the Enlightenment was not merely a literary movement but a philosophical, social, and ethical platform that found expression in art and literature. European literatures of the period are characterised by: a shared ideological aspiration and commitment to art as a transformative force; the intensity of aesthetic thought; generic diversity – ranging from the essay, memoir, and epistolary writing to the novel, at the expense of lyricism (poetry); the imaginative construction of a new type of hero as a forerunner of the tribune of the French Convention; the overcoming of literary fragmentation and a growing interest in the literatures of neighbouring peoples, among other features.

Keywords. *Enlightenment, Enlightenment mentality, Enlightenment literature, literature as a historical source.*

Постановка проблеми. XVIII ст. в історії європейських літератур – період видатних досягнень. У першій половині століття відбувалися зміни в літературах Англії, Франції, Німеччини, Данії, а згодом виявилася очевидна схожість естетичних вимог і критеріїв, які висувалися письменниками і теоретиками. В другій половині XVIII ст. до потоку великих перемін доєдналися літератури Півдня, Півночі і Сходу Європи. Майже в усіх країнах Європи в літературу вступає покоління письменників, які приносять новий погляд на роль літератури. Вона проголошується ледве не основним знаряддям перетворення суспільства. І в цьому її відмінність від літератури XVII ст. Багато письменників здобувають визнання хоча б тому, що вступають у публічну сферу із власними суспільними ідеалами. В епоху Відродження петраркістами називали поетів, які писали вірші, наслідуючи поетичну мову і стилістику Петрарки. Вольтер'янцями у XVIII ст. почали називати людей, які могли взагалі не брати до рук пера, проте підтримували ненависть Вольтера до феодальних авторитетів і церковного обскуратизму. Ця нова реальність розквіту літератури тісно перепліталася з історичними зрушеннями у Європі, прямим наслідком яких були глибокі ментальні зміни, що підготували ґрунт для культури сучасної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поль Хезард (Paul Hazard), видатний знавець історії літератури, не є нашим сучасником, проте, методологія дослідження літератури Просвітництва у XX ст. визначена ним. Скоро мине сто років від моменту виходу праці «Криза європейської свідомості: 1680 – 1715» у Парижі в 1935 р. У ній Хезард висунув тезу, яка витримала плин часу і, яку підхопили післявоєнні історики, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. виникла криза європейської свідомості, «проявлена у невизначеності і відчуженості» [4]. З цієї кризи з'явилося нове

розуміння людини, природи, урядування, релігії тощо. Хезард, отже, виснував прямо-наслідковий зв'язок між просвітницькою свідомістю і Французькою революцією, яка розділила історичний час на «до» і «після». Діагностувавши занепад традиційної релігійної культури у XVIII ст., автор проголосив піднесення виразно світської (секулярної) культури [4], що так захоплювала тодішніх ліберальних істориків культури. У Просвітництві добавляли витoki мислення, з яким асоціювали власне (Хеллі Кенігсбергер розмірковувала про одну із таких трансформацій у венеціанській культурі XVI ст. та ін.). Тези Хезарда прийняли усі історики, хіба що дискутують над витокami цієї кризи, і над перебільшеннями, яких припустився Хезард у виявленні демократизму в наслідках трансформації уявлення про божественне право короля, обов'язків підданих на користь урядування за угодою [4].

Маргарет С. Якоб у дослідженні «Криза європейського мислення: переосмислення Хезарда» (2009) [5] осягає дискурси періоду Англійської революції і до кінця XVII ст. «Англійська революція запропонувала глибокі нові та переконливі обґрунтування існування держави і переосмислила хто саме матиме доступ до її влади», – орієнтує у проблемі Якоб. Переосмислення реальності описана Гоббсом у «Левіафані» (1651) і сприйнята наступними поколіннями його інтепретаторів як вказівка на урядування за контрактом і матеріалізм. Тож там, де знаходитимуть гоббїзм у європейській думці, його застосовуватимуть, щоб висміяти духовенство або закласти матеріалістичні основи уряду за контрактом, або, щоб стверджувати більш натуралістичне визначення людських потреб і пристрастей [5]. Якоб діагностує кризу реальності XVII ст., як кризу переосмислення реальності серед грамотних класів, читачів і купців книг, які дедалі більше відрізняли свої цінності від забобонів (як вони вважали) неписьменних, а також від гегемонії в інтелектуальних та релігійних питаннях духовенства. Наслідком кризи стала консолідації високої європейської культури, свідомо відмінної від ворожої до неї масової культури. Не в останню чергу, висока культура, яка виникла з цієї

кризи, фундаментально залежала від нової науки, як Декарта, так і Ньютона, від корпусу знань, недоступного для неосвічених. До 1720-х рр. ми бачимо спроби перекласти цю високу культуру на прості лекції трактатів, спрямованих на малоосвічених, але ці освітні зусилля не були поширені у першій половині XVIII ст. [5].

Якщо з Маргарет М. Якоб, читач перебуває у передпросвітництві, то з Франком Вентурі (Franco Venturi), італійським істориком, учнем Хезарда, – в Європі XVIII ст., описаної у фундаментальній історичній праці «Кінець старого режиму в Європі» (1984) [8], що є частиною його масштабнішого дослідження «Реформаторське століття». Найвідоміша праця Вентурі «Юність Дідро: (1713 – 1753)» (1939) відкрила нові сторінки у вивченні Просвітництва [7].

Німецький філософ Ернст Кассілер (Ernst Cassirer) бачив Просвітництво як цілісну інтелектуальну форму. У першому розділі книги «Філософія Просвітництва» (1932) автор апелює до «Есею про елементи філософії» д'Аламбера. д'Аламбер угледів інтелектуальні зсуви в XV ст. (Відродження), в XVI ст. (Реформація), у XVII ст. (тріумф картезіанської філософії) і всі рішуче змінювали світогляд; швидкоплинність змін обіцяли ще більші потрясіння в майбутньому [2]. Вихідна точка філософії Кассілера «Denkform» – цілісна система змін¹, а зміна мислення – це наслідок, а не причина: «... від принципів науки до основ богоявленої релігії, від проблем метафізики до проблем смаку, від музики до моралі, від теологічних суперечок до питань економіки та торгівлі, від політики до міжнародного права та цивільного права... все було обговорено, проаналізовано та сколихнуто» [2].

¹ «...Наука про природу з дня на день набуває нового багатства; геометрія розширює свої межі та несе свій смолоскип у ті галузі фізики, які були до неї найближчі; справжня система світу нарешті була визнана, розвинена та вдосконалена...Але новими відкриттями природи ми можемо хіба що насолоджуватися... Відкриття та застосування нового методу філософствування, тим не менш, спонукане ентузіазмом, який спричинився до сплеску ідей. Усі ці причини сприяли виникненню жвавого бродіння умів» [2]).

Насамкінець, погляд на Просвітництво, який необхідно озвучити, належить Пітерові Гею (Peter Gay), німецько-американському історику, авторові двотомного дослідження «Просвітництво: інтерпретація» (1966; 1969). Просвітництво Гей називає «сучасним язичництвом» (перший том «Сучасне язичництво»), яке надихалося античними Грецією і Римом; просвітлені ідеєю розуму закономірно прагнули до свободи, подалі від релігійного страху й забобонів (другий том «Наука про свободу»)[3]. У ХХ ст. праця Гея стала найважливішою в інтерпретації Просвітництва.

Глибокий знавець української та зарубіжної літератури, компаративіст Дмитро Наливайко розглядав українську літературу XVIII ст. у широкому контексті європейської літератури. Його капітальна праця «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст.» (1998) вивчає з-посеред інших західні писемні джерела про Україну в другій половині XVII – XVIII ст.² Не маючи мети вивчати витoki і літературні процеси європейського Просвітництва, Наливайко близький у трактуванні «епохи розуму» до західноєвропейського: «... воно було породженням глибокої кризи авторитарних феодально-кріпосницьких режимів у Західній Європі... Назва цього руху... походить від безмежної віри передових людей того часу в можливості перетворення суспільства «просвітою умів», – констатував автор [16].

Український історик Володимир Склокін, автор статті «Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань з приводу незавершеної історіографічної дискусії» (2014 – 2015), бідкається про занедбаність інтелектуальної історії в українській історіографії..., що вповні проявилася в міркуваннях існування/неіснування й особливості українського Просвітництва [19, с. 146]. Автор апелює до альтернативного підходу

² Книга Андреаса Кеппеллара «Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI -XIX ст.», видана в Україні 2022 р., включає різноманітні тексти, які фігурували в різних прошарках населення Європи. Зокрема листівки, де ключову роль відігравала візуальна складова і газети та журнали, що часто зачитувалися вголос, будучи доступними неписьменному населенню.

трактування Просвітництва, започаткованого упродовж 1970-х рр. Цілісний образ Просвітництва, створеного Кассіером, Геєм та ін. новими студіями було фрагментовано. «З'ясувалося, – пише автор, – що Просвітництво могло бути за світоглядними ознаками як релігійним, так і нерелігійним; як монархічним, так і республіканським; як ньютонівським, так і антиньютонівським; а погляди на громадянські права, освіту, пізнання тощо дуже відрізнялися» [19, с. 152]. Переконавшись у багатоманітності проявів, зможемо зрозуміти специфіку українського Просвітництва. Такими є міркування автора. Що ж, жодна історична епоха не знала одноманітності і Просвітництво демонструє не виняток, а правило. Відхід від традиційного суспільства подарувало людству свободу формувати і обирати правила, стиль, напрямок, жанр, вірування, форму правління та ін., прямуючи до нових форм модерності.

Марк Соколянський, відомий українсько-німецький дослідник зарубіжної літератури (більш відомий за кордоном), писав про західноєвропейський просвітницький роман, конкретно – про типологію і зміст романів. Борис Шалагінов, відомий український літературознавець і гетезнавець, фокусується на Просвітництві як на «сукупності ідей» (ідеології), що опанувала філософію, літературу, суспільне життя. Шалагінов пов'язує літературу Просвітництва з попередніми (класицизм) та наступними (романтизм) напрямками, розглядаючи її як етап розвитку європейської думки. Найбільш запотребованим є підручник Шалагіна «Зарубіжна література від античності до XIX ст.» (2004). Юрій Ковбасенко, автор підручників «на допомогу вчителям» [15], найбільш систематизовано аналізує літературу Просвітництва, переходячи від аналізу ідей, художніх стилів і напрямків до конкретних літературних постатей Просвітництва – Філдінга з деталізацією створених ним літературних образів, Вольтера (з акцентуванням на творі «Простак») та ін.

Виокремлення невирішених раніше проблем. Стаття має оглядовий характер, авторка розмірковує про трансформації в просвітницькій літературі, спричинені зміною уявлень про спроможності людського розуму і місце Людини в Природі. Дослідження широких аспектів Просвітництва в українській історіографії – справа реформованої в майбутньому системи науки і освіти.

Цілі написання статті. Написання статті має двояку ціль: увести в український історичний дискурс тему європейської просвітницької літератури, а також дидактичну – сприяти студентській аудиторії в опануванні ідей та цінностей Просвітництва через просвітницький художній твір.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XVII ст. буржуазна Голландія виглядала невеликим островком у феодальному європейському морі. З кінця XVII ст. буржуазний лад формується в Англії. На схилку XVIII ст. відпадає від Англії і конститується як незалежна буржуазна республіка її американські колонії. Франція стрімко рухалася в горнило однієї з найвеличніших буржуазних революцій. В Німеччині, Італії, в країнах Скандинавії, повільно, але невідворотно перемагають буржуазні ідеології. Поза тим, що країни Європи мали різні рівні національного розвитку, їх об'єднувала загальна ідейної та естетичної платформ – засудження феодальних інституцій, критика церковного догматизму і моралі та ін. [5; 8]. Така літературна постава проти феодалізму виникла ще у Середньовіччі. Своєрідність XVIII ст. полягала у тому, що виступ проти феодалізму став фронтальним і всеохопним. Склалася система антифеодальних поглядів, яка оформилася в ідейний рух – Просвітництво [4; 5]. Просвітництво визначило весь хід історичного розвитку в більшості європейських країн, хоча і не було єдиною ідейно-естетичною платформою в культурі, а співіснувало з бароко, класицизмом, рококо, а в другій половині XVIII ст. виник сентименталізм як опонент просвітницькій культурі. Все ж Просвітництво, у своєму французькому зразкові стало найбільш впливовою течією в культурі того часу.

У загальних рисах Просвітництво було антихристиянським, а антиклерикальним – напевно [4; 5]. Просвітництво, як назва нової ідеології, походить із християнської традиції. Християнізація також передбачає просвітлення людини світлом Христового вчення. Його бачимо в Символі віри: «Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого... Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного...»³. Бог і є світло, і в іпостасі Отця, і в іпостасі Сина. Для християнина просвітлення означає преображення людини в Бозі, яке долає онтологічну невлаштованість людського життя, відміння гріхопадіння і ницість людської природи. Як це часто буває в секулярній культурі, образ світла був докорінно змінений. Тепер йшлося про просвітлення людини світлом розуму, який присутній у світобудові і в людині, зокрема. Самі просвітники тривалий час називали свій час «Добою Розуму»⁴. Остаточно утвердив Просвітництво у правах громадянства і ввів у повсякденну мову Іммануїл Кант у статті «Що таке Просвітництво?» [1, р. 481–491]⁵. Автор обмірковує Просвітництво як процес і перспективу людського існування і звертається до читача словами: «Май мужність користуватися власним розумом» [1, р. 481]. Кант вважає, що Просвітництво і розумність гармонують тоді, коли розумність проявляє сама людина, систематичне обмірковування сутності речей веде до перетворення світу від пітьми до світла. У Вольтера ця думка озвучена в літературному творі: «Він прегарно доводив, що немає чину без причини...» [10, с. 4].

Філософські й соціологічні судження письменників і мислителів XVIII ст. сягали ідеї Розуму і Природи⁶ [16]. Ці поняття не були новими, їх

³ Затверджений 27 липня 2021 р. Синодом ПЦУ Символ віри українською мовою.

⁴ Хоча термін Просвітництво зустрічається і у Вольтера, і в Гердера.

⁵ Стаття надрукована у щомісячному журналі «Berlinische Monatschrift», 1784 р., у четвертому томі, на сторінках 481–491.

⁶ Дені Дідро починає твір «Черниця» словами: «Якщо маркіз де Круамар відповість мені, його відповідь стане першими рядками цього оповідання. Перед тим як написати йому, я про нього розвідала. Він – світська людина, відзначився по службі; літній, був одружений; має дочку і двох синів, яких любить і які люблять його. Родовитий, освічений, розумний, знається на мистецтві, на вдачу дуже своєрідний. Мені хвалили його чулість,

знаходимо в етиці та естетиці попередніх століть. Просвітники застосували ці критерії для критики «нерозумного» минулого, з одного боку, з іншого – для утвердження ідеалу майбутнього. Вони вірили, що завдяки вихованню і системному реформуванню можна отримати розумне суспільство [Наливайко, Ковбасенко]. Тож інтелектуальні зусилля скеровувалося на обговорення поняття – «закони природи». Подібно до того, як софісти в Античності стверджували, що рабство є результатом законодавчих норм, а не долею людини, просвітники повсюдно доводили, що кріпацтво суперечить самій природі людини. Тому боротьба за новий лад мислилася як повернення до розумності і природності. Джон Локк писав⁷: «Природний стан має природний закон для керування ним, який обов'язковий для кожного і зобов'язує кожну людину бути розсудливою... та навчає все людство..., що всі є рівними і незалежними, і не повинні шкодити життю, здоров'ю, свободі чи майну один одного. Оскільки всі люди є творінням одного всемогутнього і безоглядно мудрого Творця..., одного співтовариства, у якому не можна припускатися жодного взаємного підпорядкування і яке не може уповноважувати нас знищувати один одного так, ніби ми були створені для використання один одного, як нижчі істоти» [6]. Ідеї, що ґрунтувалися на справедливому розумі, з'явилися у людській свідомості найперше серед філософів школи стоїків у зв'язку з руйнуванням грецького міста-держави. Найвиразніше бачення цього закону запропонував Ціцерон: «Існує реальний істинний закон, а саме, справедливий розум, що діє у відповідності до природи. Він є прийнятний для всіх людей і незмінний, і вічний. Слухаючи його накази, люди виконують свої зобов'язання..., ухиляються від виконання того, що неправильно» [18].

честь і чесність. З того глибокого інтересу, що він виявив до моєї справи, і з усього того, що мені про нього казали, я побачила, що, звернувшись до нього, аж ніяк не схибила» [13]. Перелічені чесноти слугують ілюстрацією до уявлень просвітників про чесноти людини. Завдяки чеснотам (розуму) маркіз здатен змінити долю черниці-оповідачки, принаймні, вона на це сподівається. Успіху черниці сподівається завдяки природнім обдаруванням, явним для неї самої та її оточенню.

⁷ Цитата Джона Локка є нічим іншим, як провісником громадянського суспільства. Сформульована Д. Локком, шотландськими просвітниками, працях Іммануїла Канта, Георга. В. Ф. Гегеля, Карла Маркса [18].

Ціцерон обміркував характеристики «природної людини», моральні та суспільні максими якої, просвітники XVIII ст. хотіли бачити в героях своїх творів.

Як і свого часу гуманізм Відродження, Просвітництво не було лише літературним напрямом, а філософською, соціальною і етичною платформою, яка відобразилася в мистецтві та літературі⁸. Філософія Просвітництва формувалася великими філософами Локком, Лейбніцом, французькими матеріалістами, Кантом, а також видатними майстрами слова – Вольтером Дідро, Руссо, Лессінгом, Шіллером, Гете. Об'єднані боротьбою з феодалізмом, вони здійснили нові відкриття в літературі XVIII ст., тісно поєднавши її з філософією. Дискусії про «природу людини» переходили із філософських трактатів на сторінки поем, романів і п'єс. Вольтер сперечався із Лейбніцом⁹ у повісті «Кандід, або Оптимізм» [10], Генрі Філдінг в «Томі Джонсі»¹⁰ обіграє ідеї Ентоні Шефстбері, а Лоренс Стерн у творі «Життя та думки Трістама Шенді, джентельмена» спирається на Локка і полемізує з ним. Ця традиція, щоправда, була подолана самим Просвітництвом, зокрема, – Дені Дідро у «Небожі Рамо». «Небіж Рамо» був драматизованою повістю, у якій діють два герої – «Він» (небіж Рамо) і «Я» (близький авторовому духові філософ). Рамо, за термінологією Гегеля, нещасний, бо має «розірвану

⁸ Це твердження потребує деякого уточнення. Те, що Просвітництво приймало за філософію у традиційному розумінні філософією не було. Думка Просвітництва була радше ідеологічною, вона пояснювала і популяризувала обмежений набір ідей та істин. Як вважалося, в своїй основі, вони були ясними і очевидними, але штучно затуманеними людськими забобами. Філософія, ще в момент свого виникнення в Стародавній Греції, пізнавала божественну мудрість, прагнула вийти за рамки людського знання. Просвітництво зі своїм здоровим глуздом наполягало на людському знанні, і всяке намагання вийти на поле божественності, Просвітництвом відторгалось. У творі «Кандід, або Оптимізм» Вольтер відкрито насміхається над філософією Панглоса: «Коли б Панглоса не було повішено, він дав би добру раду у такій скруті, бо з нього був великий філософ» [10, с. 25]. А скрута спричинилася через убивство єврея Іссахара, який володів тілом його улюбленої Кунігунди. Здається, увесь твір Вольтера – насмішка над філософією Панглоса, переконаного, що «з дрібного поганого складається все добре на цьому прекрасному світі».

⁹ У наскрізно саркастичному творі Вольтера ніде не згадується Лейбніц, але за змістом промовленого Вольтеровими героями, розуміємо, що полемізує він із нерозумним оптимізмом Лейбніца.

¹⁰ У наскрізно саркастичному творі Вольтера ніде не згадується Лейбніц, але за змістом промовленого Вольтерівськими героями, розуміємо, що полемізує він із «нерозумним оптимізмом» Лейбніца. Лейбніц, як послідовний християнин і філософ пояснював природу людини єдністю матерії і духу. Вольтер у тексті «Кандид, або Оптимізм» не залишив жодного шансу на віру в порядність людської істоти.

свідомість», а свідомість філософа «цілісна й послідовна». А ось Вольтеровий учитель і філософ Панглос помер потворною смертю, як і всі інші герої повісті.

Спільні ідейні устремління у XVIII ст. подолали роздробленість європейських літератур. Продовж усього століття головні центри літературного життя Європи зміщувалися. З'явившись в Англії наприкінці XVII ст., перемістились у Францію. Вольтер, Дідро, Руссо підхопили англійців Філдінга, Дефо, Річардсона, Смоллета, а далі ідеї «розуму» поширилися по Європі: в італійській літературі їх підтримали Віко, Метастазіо, Гольдоні, Дженовезі, Гоцці, Беккарія, Паріні та ін.; в німецькій літературі – Гюнтер, Брокес, Рабенер, Лессінг, Клопшток, Гердер, Ленц, Фосс, Шубарт, Гете, Шіллер та ін.; у скандинавській і фінляндській літературі – Вессель, Гольберг, Фальстер, Евальд, Багтесен, Мальт-Брун, Гольберг¹¹ (Данія), Оулафссон (Ісландія)¹², Далін, Лінней¹³, Сведенборг¹⁴, Шарлотта Нурденфлюкт, Крейц, Бельман, Анна Марія Ленгрен, Франсен (Швеція); у норвежській літературі – Стенерсон, Туллін, Вібе, Стурм, Фріманн, Бредаль, Брюн, Вессель, Гольберг та ін.; у фінляндській літературі – Юсленіус, Портан, Франсен; у нідерландській літературі – ван Еффен, брати ван Харени, Фейт, Хемстерхейс, Елізабет Вольф-Беккер і Агата Декен, ван Вунсел¹⁵; в іспанській літературі – Фейхоо-і-Монтенегро, де ля Гуерт, де ля Крус, Кададьсо¹⁶, Ховельянос, Вальдес, де Моратін-молодший; у польській літературі – Богомолець,

¹¹ Людвіг Гольберг (1684 – 1734) – центральна фігура данського і шведського Просвітництва, промовець його головних ідеалів – суспільство потребує виправлення через критику окремих проявів аморальності й нерозумності сучасного суспільства. Суспільство може відродитися, прийнявши патріархальні цінності чесного міського ремісника.

¹² У XVIII ст. Ісландія підпорядковувалася Данії. Нечисельні ісландські науковці отримували освіту в Копенгагені й, повернувшись на батьківщину, ставали священниками. Еггерт Оулафссон вивчав природу й писав поезію і був одним із перших у світським письменником.

¹³ Карл Лінней (1707 – 1778) – видатний біолог-класифікатор, але й автор оповідей про Швецію, занотованих у подорожах і написаних шведською мовою (його наукові твори написані латинською мовою).

¹⁴ Еммануель Сведенборг (1688 – 1772) відомий своїми науковими працями про металургію, астрономію, геологію, математику. Утім Сведенборг – автор трактату «De culti et amorі Dei» («Про поклоніння та любов до Бога») (1745), а, по суті, – « нової релігії » і небесної церкви «Нового Єрусалима». Написане Сведенборгом відлунувало в серцях європейців, а Кант відгукнувся цілою книгою «Марення духовидця, пояснені маренням метафізики» (1766).

¹⁵ Пітер ван Вунсел (1747 – 1808) – засновник сучасної нідерландської прози.

¹⁶ Хосе Кададьсо (1741 – 1782) – найбільш яскрава, розумна, приваблива постать свого часу.

Нарушевич, Трембіцький, Красіцький, Сташиць, Коллонтай, Єзерський, А. К. Чарториський, Фіалковський, Шимановський, Карпінський, Краєвський та ін.; у чеській і словацькій літературах – Добровський, Вацлав Там, Пухмайер, Гневковський, Палкович, Таблиц, Папанек, Гавлович, Бернолак, Байзе, Фандлі – словаки; в угорській літературі – Ракоці, Мікеш, Ласло Амад, Фалуді, Бешеней, Казінці, Чоконаї-Вітез, Фазекаш, Катон та ін.

Десятки європейських літераторів усвідомлювали єдність творчих завдань. Зацікавлення літературою інших народів проявилася в багаточисельних перекладах. У «Похвальному слові Річардсону» (1761) Дені Дідро запевняє, що спільність ідей долає національні відмінності. Сам Дідро захоплений англійським романістом Самюелем Річардсоном. А його шедевр «Небіж Рамо» європейський читач отримав у перекладі Гете, щоправда вже на початку XIX ст., і лише згодом – мовою оригіналу. В Мілані «Літературна газета» (1765 – 1776) знайомила читачів із літературою англійських і французьких авторів. У історії міжнародних літературних зав'язків траплялося, що новаторські літературні твори спочатку знаходили відгук за кордоном. Жан-Жак Руссо, як ніхто з англійських критиків, усвідомив значення «Робінзона Крузо» Даніеля Дефо¹⁷. Стерна Вольтер, Дідро і Гете сприйняли глибше, ніж його співвітчизники. Всі просвітники вважали себе «громадянами світу». Це почуття живилося вірою в загальнолюдську єдність

¹⁷ Книга «Життя та незвичайно-дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, який прожив 28 років у цілковитій самотності на безлюдному острові біля берегів Америки поблизу гирла річки Оріноко, куди його викинуло через кораблетрощу, у якій весь екіпаж корабля крім нього загинув, з викладом його несподіваного звільнення піратами; написані ним самим» уперше опублікована 1719 р. і була приголомшливо популярна серед читачів, але мала й непримиренних критиків. Церковники звинувачували Дефо в атеїзмі, на що він відреагував написанням другим і третім томами пригод Робінзона Крузо, але вони не здобули популярності першого. Якщо «Життя та незвичайно-дивовижні пригоди» прочитати не як пригодницький роман, а реконструювати як міф новоєвропейської людини, в якому центральним персонажем виступає буржуа, індивід-підприємець, то ми вловимо геніальне пророцтво Дефо про народження Нової Людини. Міфологізм роману виявляється уже в тому, що головний, а по суті, єдиний герой роману прожив на безлюдному острові 28 років, а в тому, що цей роман вражає безлюдний. У ньому немає хоч трохи примітного персонажа, окрім самого Крузо. Хіба що П'ятниця, який залишається в нашій пам'яті завдяки своїй екзотичності. Самотність головного героя роману виникає тому, що він повністю розчиняється у своїй підприємницькій справі і в своїй власності. Вони єдині, які йому про щось говорять, йому необхідні. Його погляд на світ утилітарний. Даніель Дефо описав образ новоєвропейської людини, яка творитиме історію продовж наступних століть [12].

Розуму і Природи. У «Сім'ї антикварія» Карло Гольдоні пише, що письменники творять одну республіку, яка є їхньою матір'ю, а вони співгромадянами та братами. Віддаленість територій, відмінність клімату, несхожість мов не роз'єднують серця і дух. Тому помиляється той, хто зневажає інші народи, а звеличує свій; але не менш помиляється той, хто звеличує чужоземців і зневажає своїх співгромадян. Можна вихвалити англійців, не принижуючи французів, а італійці повинні підтримувати одних та інших. Так вважає Гольдоні. Щодо Італії (чи Німеччини), роз'єднаної у часі Просвітництва держави, позиція «громадянина світу» виражалася в протесті проти середньовічної замкнутості й феодального партикуляризму. Гольдоні створив кілька комедій («Голландський лікар», «Англійський філософ»), центральними персонажами яких були чужоземці, так, проявивши повагу до сусідніх з Італією народів. Гольдоні вважає достойними поваги філософів – кращих людей свого народу, які мислять по-іншому і міркують краще за інших.

«Носії розуму» пройшли шлях від зневажливого до уважного й шанобливого ставлення до «варварських» або «напівварварських» народів. Їх близькість до «природного стану» почала сприйматися літераторами і філософами не як вада, а як позитивна якість. У своєму «Щоденнику подорожі за 1769 рік» молодий Гердер зробив огляд тогочасної Європи зі своєї культурологічної точки зору, і скрізь – на скандинавській півночі, на романському півдні, на слов'янському сході він знаходить невичерпні духовні багатства народної культури, грандіозний потенціал всеєвропейського культурного поступу. В своєму прогнозуванні майбуття європейської культури почесне місце він відвів слов'янському світу, зокрема Україні, пророкуючи, що з часом вона стане «новою Елладою» [16]. «Батько німецького просвітництва» (за визначенням Вінтера) Самуель фон Пуфендорф у широко відомий свого часу «Вступ до європейської історії» (1682) включив низку подій і процесів з історії України. Це завдяки Пуфендорфу європейці

дізналися, що багаті землі між Дніпром і Дністром аж до Чорного моря «густо почали заселятися» [16].

У глибинній сутності європейського Просвітництва приховувалися глибокі протиріччя: тут перетиналися різні ідейні й художні течії, а боротьба між ними досягала гострих форм. Альбрех фон Галлер, швейцарський анатом, ботанік і поет, різкими епітетами засуджував «безбожника» Вольтера. Але поряд із радикалізмом Руссо¹⁸, Вольтеровий сарказм, був цілком поміркований. Були письменники, які мислили більш радикально – Мельє, утопічні комуністи – Мореллі, Маблі, плебейський автор Дюлоран та ін.

XVIII ст. відзначено надзвичайною інтенсивністю естетичної думки. Слово «естетика» увів до слововжитку 1750 р. Александер Г. Баумгартен. Між прихильниками класицизму і його противниками відбувалися гострі дискусії: між Руссо й енциклопедистами, між Гердером і Кантом; погляди на мистецтво мінялися навіть в одного письменника, як це було у Гете і Шіллера, які перейшли із платформи «Бурі і натиску» на платформу веймарського класицизму. Утім, у цьому бурхливому потоці ідей, виокремилися генеральні для епохи Просвітництва принципи.

Передусім більшості просвітникам характерна активна громадянська позиція. Всі вони – прихильники ідейного мистецтва, себто такого, що перетворює світ. Письменники Відродження, для порівняння, часто залишалися одинаками; їх гуртки об'єднували обраних освічених однодумців. Концепція Просвітництва обов'язково передбачає широке коло тих, кого «просвіщають». І йдеться вже не про поширення гуманістичної культури (як

¹⁸ Про себе, Руссо оповідав у тій же радикальній манері, що й і про суспільство і суспільний лад: «Хоч коли пролунала б сурма Страшного суду, я постану перед Вищим Суддею з цією книгою в руці. І голосно скажу: «Ось усе, що я зробив, про що думав і чим був. Я однаково щиро розповів і про добрі свої справи, і про лихі. Я не приховав нічого поганого, не додав нічого хорошого, а як десь і підбавив словам меду, то лише заповнюючи прогалину, викликану забудькуватістю. Я мав за істину те, що мені такою й здавалося, а не очевидну брехню. Я показав себе таким, яким був – нікчемним і негідним, коли учиняв негідно, добрим, великодушним і високим, коли учиняв добре, я відкрив свою душу такою, якою її бачив Ти Сам. Тож збери навколо мене незліченний натовп подібних мені, о Всевічний, і хай вони вислухають мою сповідь, хай плачуть про мою негідність і червоніють за мої слабкості. Хай кожен з них так само щиро відкриє своє серце біля узніжжя Твого трону, і хай бодай один наважиться сказати Тобі: «Я кращий, ніж той чоловік» [17].

гуманісти пропагували знання мов, античної літератури, філософії, мистецтва), а про імплементацію принципів гуманізму, розуму і справедливості в суспільне життя. «Думки правлять світом», – так говорили у XVIII ст., маючи на думці, що світ піддається вдосконаленню правильним його розумінням. Політична практика якобінців – очевидний результат просвітницького мислення.

Важлива прикмета XVIII ст. – ріст книжкової продукції, збільшення тиражів, швидке поширення літературних щотижневиків, а в науковій літературі національні мови витіснили латинь. Згадаймо, ще на початку століття в Німеччині майже половина книг друкувалася латинською мовою. Водночас з «Енциклопедією» Дідро і д'Аламбера, що за ціною була доступна лише заможним, на голови читачів посипалися брошури і памфлети, у яких тиражувалися і пропагувалися високі просвітницькі ідеї, в тому числі у формі белетристики. Межі між філософськими, публіцистичними і художніми жанрами поволі розмивалися.

Це особливо помітно у жанрі есею – найбільш поширеному в літературі раннього Просвітництва. У порівнянні з есеєм пізнього Відродження – у Монтеня, Бекона, Бертона, просвітницький більш популярний і за змістом, і за формою. Дохідливий, невимушений, гнучкий і глибокий, жанр дозволяв швидко відгукнутися на події й володів широким діапазоном, межуючи то з критичною статтею, то із зачатками просвітницького роману.

Значно зросло значення мемуарів (мемуари Сен-Сімона, Вольтера, Бомарше, Гольдоні, Гоцці, Альф'єрі, Казанови) та епістолярного жанру, який широко поширився вже в XVI – XVII ст. У форму відкритого листа, завідома призначеного для друку, полемізували на політичні, суспільні мистецькі теми, як, наприклад, у листі Руссо до д'Аламбера про театр. Читачі могли знайомитися з особистим листуванням відомих діячів Просвітництва, наприклад, зі «Щоденниками для Стелли» Свіфта, листами Вольтера, Дідро, Руссо та ін.

Популярності набуває й інший документальний жанр – подорожніх заміток, що дає широкий простір і для картин соціального побуту, традицій, і для глибоких узагальнень про суспільство і політику¹⁹. Інтерес до документально точного розкриття характеру і гадок відомої особистості народив унікальні книги, наприклад монументальний том бесід Самюеля Джонсона з Джеймсом Босвеллом, записаних останнім.

Гнучкість та інтенсивність оповіді проявлялася у найрізноманітніших формах. Авторські відступи, посвяти, що, іноді, перетворювалися у цілий памфлет, як, наприклад, знаменита посвята «Його високості принцу Потомству» у «Казці про бочки» Джонатана Свіфта; легке уведення у текст дебатів на будь-які філософські і політичні теми, вставні новели, листи, навіть проповіді – усе це майже безмежно розширяло комунікативні можливості просвітницької літератури. Так, Філдінг в сатиричній комедії «Трагедія трагедій, чи Життя і смерть Великого Хлопчика-з-пальчика» бореться з епігонами драматургії бароко і класицизму в ім'я правди, природності і демократизму мистецтва, застосовуючи для цього пародійний сюжет і образи своєї п'єси, і настільки ж комедійні «вчені» коментарі до неї. В жартівливій, формі він, у такий спосіб, веде боротьбу за ті ж принципи просвітницької естетики, за які у серйозному публіцистичному жанрі пізніше боротимуться і Дідро у працях про драму, і Лессінг у «Гамбурзькій драматургії». Лессінг уже цілком серйозно, без сатири, продовжує полемізувати з класицистами, вважаючи, що класицизм, обстоюючи нормативність як критерій естетичної вартості, позбавляє мистецтво його органічної природи. Втіленням бажаної природності Лессінг вважає творчість Вільяма Шекспіра.

Логіка живих образів просвітницької художньої літератури виявилася більш впливова за філософські абстрактні умовиводи. Простота образу Робінзона Крузо та його «дивних дивовижних пригод» Джонатана Свіфта,

¹⁹ Тобіас Смоллетт в «Подорожі по Франції та Італії» більш як за двадцять років передбачив революцію у Франції.

промовистий тому приклад. Продовж літературної історії XVIII ст. можна вловити своєрідну «самокритику» Просвітництва самого себе. Вона по-різному заявляє про себе і в «Подорожах Гуллівера», і в «Історії Тома Джонса, знайди», і в «Трістамі Шенді» Стерна, і в «Небожі Рамо» Дідро, і, звичайно, у «Фаусті» Гете. Просвітницький Розум тут ніби перевіряє себе то жартівливо, то серйозно, з'ясовуючи межі власної дієвості і суверенності. Очевидно, що знадобився довгий історичний досвід, у тому числі Французької революції, Термідору для того, щоб Гете в «Літа науки Вільгельма Мейстера» сказав: «... і, може, трохи й загостро відповів, але, на бога, матусю, хіба ж можна вважати нікчемним усе те, від чого не сиплються одразу гроші в капшук, усе, що не дає нам негайної користі? [11], тож не всьому допасовується раціональна мірка, «завжди залишається якась дивовижна дріб» [11]. Самокритика Просвітництва в літературі XVIII ст. означала відмову від спрощення, стандартних, архаїчних рішень моральних і соціальних питань.

У просвітницькій літературі XVIII ст. вражає, перш за все, її жанрова різноманітність. Відомий вислів Вольтера: «Всі жанри важливі, крім нудного»²⁰ – ніби підкреслює відмову від нормативності, він необхідності визнавати один жанр важливішим за інший. Тож великі художні перемоги найперше пов'язані з романом. У XVIII ст. роман визнали найважливішим жанром художньої літератури, а Просвітництво виявило різноманітність його типів. Досконале відтворення людського характеру у просвітницькому романі («Робінзон Крузо» Дефо, «Сентиментальна подорож» Стерна, «Нова Еллоїза» Руссо) вважають провісником художніх відкриттів сентименталізму, а роман у листах «Небезпечні зв'язки» П'єра Шодерло де Лакло – провісником критичного реалізму XIX і XX ст.

Трибуною для просвітників був театр. Сатирична комедія Філдінга («Політик із кав'ярні, або Суддя у власні пастці», «Дон Кіхот у Англії»), майже

²⁰ Цю знамениту фразу Вольтер написав у передмові до комедії «Блудний син» 1738 р.

вся драматургія Гольдоні, «Одруження Фігаро» Бомарше і «Розбійники» Шіллера були спрямовані не на вибіркового поціновувачів, а на глядача, були актами громадянської боротьби у XVIII ст. Дух критики всього віджилого привів до розквіту сатири. «Трудно не писати сатири», – слова давньоримського поета-сатирика Дацима Юнія Ювенала Галлер поставив епіграфом до однієї із своїх поем. Але і Монтеск'є, і Смоллетт та ін. могли би взяти його за епіграф до своїх романів, поем. Сатира проникає в усі літературні жанри і породжує майстрів світового масштабу – Вольтера, Свіфта та ін.

Найменш представлена в епоху Просвітництва поезія. Доба раціоналізму (головно – перша половина XVIII ст.) найменше сприяла розвиткові ліричної творчості. Більшість просвітників, у відомій мірі, негативно ставилися до фольклору. Народні пісні сприймали як «варварські звуки», вважаючи їх примітивними й невідповідними вимогам розуму. Лише наприкінці століття висуваються поети, Роберт Бернз, Фрідріх Шіллер, Андре Шеньє, Йоган Гете, що увійшли у світову історію літератури.

Тут необхідно визнати особливу роль Віко і особливо Гердера, які не тільки опублікували збірники народних пісень різних народів, але й теоретично піднесли тему народності. Сучасників спантеличувало «відкриття істинного Гомера» Віко, чи запевнення Гердера, що народна творчість стоїть на рівні зі шедеврами світової літератури. Його порівняння пісні литовської дівчини з піснею Сапфо прозвучало як виклик усім залюбленим у велич античних класиків.

Як стверджувалося, Просвітництво – це ідеологія, що представлена в мистецтві різними напрямками. В західному літературознавстві все європейське XVIII ст. найчастіше висвітлюється як еволюція від класицизму XVII ст. до романтизму XIX ст. Треба також пам'ятати, що Просвітництво розвивалося в оточенні інших непросвітницьких літературних течій. Літературне бароко залишилося в XVII ст., щоправда в Іспанії бароковий напрямок сприймався протиположно класицизму і перейшов у іспанську

літературу у XVIII ст. Традиції бароко зберігаються в австрійській літературі. Досвід рококо залишив слід у Дідро, Вольтера, Метастазіо, Гете. Складну трансформацію переживає класицизм. Авторитет Буало і художні образи Корнеля і Расіна ще тривожать літературу (навіть французьку), але новий підхід до зображення героя змушує просвітників відійти від класицистичної антропоцентричної концепції, що зображує індивіда як частину суспільства. Просвітницький герой – індивідуаліст, мудрець, що просвітлює світлом розуму (навчає) інших. Такий у Вольтера Задіг, який «...зроду мав великі здібності, які від виховання тільки збільшилися...» [9].

Висновок. Тож підсумуємо: література Просвітництва була новим явищем культури після епохи Ренесансу і XVII ст. Вона відрізняється характером відображення дійсності, способом представлення авторського замислу і типом прогресивного героя, поведінка якого визначена соціальним середовищем, з одного боку, з іншого – він носій розумності й природності. У цьому криється й протиріччя просвітницького реалізму: самі просвітники сумнівалися в ідеальності й самодовершеності створеного героя, або, радше, наскільки він відповідав тодішнім умовам. Проте, саме цей герой висловлював передові ідеї епохи: на трибуну французького Конвенту піднялися Дантон, Марат, Робесп'єр – прямі послідовники просвітницької думки, учні Вольтера і Руссо.

Список використаної літератури

1. Beantwortung der Frage: was ist Aufklärung? Vom Herrn Prof. Kant. *Berlinische Monatschrift*. 1784. P. 481–491.
2. Cassirer E. Die philosophie der Aufklärung. URL: <https://dokumen.pub/die-philosophie-der-aufklrung-mitarbeitrosenkranz-claus-hartung-gerald-9783787317967-3787317961.html> (дата звернення: 27.04.2026)/

3. Gay P. The Enlightenment: An Interpretation. New York: Knopf. Volume 1: The Rise of Modern Paganism, 1966. 555 p.; Volume 2: The Science of Freedom, 1969. 705 p.
4. Hazard P. The Crisis of the European Mind: 1680 – 1715. URL: [812218192_Paul_Hazard_The_Crisis_of_the_European_Mind_1680_1715.pdf](https://www.dbnl.org/tekst/_med009198401_01/_med009198401_01_0017.php)
5. Jacob M. C. The crisis of the European mind: Hazard revisited. URL: https://www.dbnl.org/tekst/_med009198401_01/_med009198401_01_0017.php
6. Locke J. Two Treatises of Government. A critical edition with introduction and notes by Peter Laslett. URL: https://www.bard.edu/library/pdfs/archives/Locke-Two_Treatises.pdf (дата звернення: 10.04.2026).
7. Venturi F. Giovinezza di Diderot. Palermo: Sellerio Editore, 1988. 328 p.
8. Venturi F. The End of the Old Regime in Europe, 1776 – 1789. Part I: The Great States of the West / translated by R. Burr Litchfield. Princeton Legacy Library, 1991. 476 p.
9. Вольтер. Задіг, або Талан. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=146>(дата звернення: 26.04.2026).
10. Вольтер. Кандід, або Оптимізм: філософська повість / пер. з франц. В. Підмогильного; прим. Я. Кравця; худож.-оформлювач О. Гугалова. Харків: Фоліо, 2017. 123 с.
11. Гете Й.-В. Літа науки Вільгельма Мейстера. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2914> (дата звернення: 26.04.2026).
12. Дефо Д. Робінзон Крузо. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=84>(дата звернення: 10.04.2026).

13. Дідро Д. Черниця. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=11418>
14. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера. Львів: Літопис, 2004.
15. Кобасенко Ю. Література Просвітництва. URL: https://www.researchgate.net/publication/397676551_Kovbasenko_UI_Literatura_Prosvitnictva_Posibnik
16. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm> (дата звернення: 10.04.2026).
17. Руссо Ж.-Ж. Сповідь. URL: <https://knigogo.top/chitati-online/spovid/> (дата звернення: 26.04.2026).
18. Селігман А. Б. Сучасна ідея громадянського суспільства. URL : <http://litopys.org.ua/selig/sel03.htm> (дата звернення: 10.04.2026).
19. Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань з приводу незавершеної історіографічної дискусії. *Київська Академія*. 2014 – 2015. Вип. 12. С. 146–159.